

Aytac Rüstəmli
Azərbaycan Dillər Universiteti

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQİNDƏ FƏRHAD ZEYNALOVUN ROLU

Açar sözlər: *Fərhad Zeynalov, türkologiya, Qədim türk yazılı abidələri, “Kitabi-Dədə Qorqud”, Mahmud Kaşğari*

Keywords: *Farhad Zeynalov, turkology, ancient turkic written monuments, “Kitabi-Dada Gorgud”, Mahmud Kashgari*

Ключевые слова: *Фархад Зейналов, тюркология, древнетюркские письменные памятники, «Китаби-Дада Горгуд», Махмуд Кашгари*

Fərhad Zeynalov orta türk dövrünə aid olan abidələrin yaranma tarixindən, onların dil xüsusiyyətlərindən, orta q xüsusiyyətlərindən və s. xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Fərhad Zeynalov Mahmud Kaşğarının uyğur olmadığını, divanın isə uyğur dilində yazılmadığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir. Eyni zamanda burada prof. Fərhad Zeynalovun Saməd Əlizadə ilə birgə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tərtib işini, transkripsiyasını, müqəddiməsini və sadələşdirilmiş mətnini hazırladığından bəhs olunur. Fərhad Zeynalovun mənbəşünaslıqla bağlı fikirlərinin türk dillərinin tarix boyu inkişaf perspektivlərinin üzə çıxarılmasında əvəzsiz rola malik olduğu nümunələrlə məqalədə diqqətə çatdırılır.

Professor Fərhad Zeynalovun türkoloji fəaliyyətinin əsaslandırılması qədim türk yazılı abidələri ilə bilavasitə bağlıdır.

XI-XV əsrlər Azərbaycan üçün (habelə digər türk xalqları üçün) mürəkkəb bir dövr olmuşdur. Həmin dövr alimlərinin əsasən farsca (qismən də ərəbcə) yazıb-yaratdığını nəzərə alsaq, Azərbaycan dilində yazılmış orta əsr abidələrinin həmin dövrü səciyyələndirməsində, qədim Azərbaycan dilinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində, müasir dilimizin inkişaf tarixinin araşdırılmasında misilsiz əhəmiyyətə malik olduğunu görürük. Təbii ki, türk dillərinin tarixi köklərini araşdırmamış bu dillərin fonetik, leksik, qrammatik quruluşundan bəhs etmək mümkün deyil.

Fərhad Zeynalovun mətnşünaslıq sahəsində apardığı tədqiqatlar elm aləmində böyük əhəmiyyətə malikdir. O, xüsusilə, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqubilik”, Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz-Səlcuq abidələri”, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, Qul Əlinin və Şəyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa”, Qütbün “Xosrov və Şirin”, “Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” kimi orta türk dövrünə aid olan abidələrin yaranma tarixindən, onların dil, orta q xüsusiyyətlərindən və s. cəhətlərindən geniş bəhs etmişdir. Orta q türk yazılı abidələrinin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən geniş həcmli “Türk

dillərinin yazılı abidələri” və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərləri isə təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə hələ nəşr olunmamışdı.

Dünya türkologiyasında “Qutadqu-bilik” əsəri üzərində R.R.Arat, V.V.Bar-told, A.Dilaçar, A.N.Kononov, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov və digər türkoloqlar müəyyən qədər tədqiqatlar aparmışdılar. Lakin nisbətən ətraflı məlumat Aqob Dilaçarın “Kutadğu Bilig İncelemesi” monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyada “Qutadqu Bilik”in Türkiyə Türkçəsində ilk tərcüməsini edən prof. Rəhməti Aratın kitabına, fundamental dəyişiklik edilməmişdir. Mətn tərcü-mələrinin sonuna əlavə edilmiş lüğətlərdə oxu fərqləri göstərilir və tərcümədə sözlərin dəqiq ekvivalentləri verilmişdir. “Oxucunun rahatlığı üçün lüğət hissəsi kollektiv olaraq əsərin sonunda qoyulmamışdır, hər tərcümə hissəsinin sonunda hissə-hissə əlavə edilmişdir. Əsərin sonuna bir bibliografiya, xəritə və Qaraxanlı dövlət xronologiyası əlavə edilmişdir[8].”

O zaman Azərbaycanda bu əsərin tədqiqinə çox da diqqət ayrılmamışdır. Görkəmli alimlərin - Fərhad Zeynalovun və Əliyar Səfərlinin apardığı tədqiqatlar olduqca əhəmiyyətlidir.

Bildiyimiz kimi, “Qutadqu bilik” əsərinin elmə 3 nüsxəsi bəllidir: Vyana, Qahirə və Fərqanə (Nəmənqan) nüsxələri. Bu nüsxələrdən ən qədimi, tam formada mühafizə olunanı ərəb əlifbası ilə yazılmış Fərqanə nüsxəsi olmuşdur. Fərhad Zeynalov əsərin dil xüsusiyyətlərini araşdırarkən bu nüsxəni əsas götürmüşdür. Digər nüsxələrdən fərqli olaraq bu nüsxədə nəsr formasında giriş olmasa da, nəzmdən ibarət girişdən müəllif haqqında məlumat əldə etmək olur. Fərhad Zeynalov bu hissənin sonradan əlavə olunması barədə mülahizə irəli sürmüşdür. Çünki giriş hissədə “Qutadqu bilik” əsərinin artıq dünya miqyasında tanındığı aydın şəkildə görünməkdədir.

Fərhad Zeynalov əsərin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən səs əvəzlənməsi, isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası, hal şəkilçiləri, feilin zaman şəkilçiləri, say kateqoriyası, leksik şəkilçilər və s. ilə bağlı məqamlara toxunmuşdur.

Məlumdur ki, türk mənşəli sözlərin araşdırılmasında Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it türk” əsərinə mütəmadi olaraq müraciət olunur. Əsərdə müəllifin özü haqqında demək olar ki, məlumatın olmaması araşdırmalar zamanı bir sıra şübhəli məqamlara yol açmışdır. Türk dilçisi Katib Çələbinin yaradıcılığında qismən rast gəlinən məlumatlar sonrakı araşdırmalar üçün açar rolunu oynamışdır. “Qutadqu bilik” əsərinin uyğur dilində yazıldığını iddia edən bəzi türkoloqlar bu əsərin də eyni dildə, yəni uyğur dilində yazıldığı fikrini irəli sürməkdədirlər.

Fərhad Zeynalov əsəri tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlmişdir ki, əsərin uyğur dilində yazılması mümkünsüzdür. Bu faktı onunla əlaqələndirmişdir ki, divanda verilən şərhlər yalnız islam dinini qəbul etmiş türk xalqları ilə bağlı olmuş, əsərdə uyğurlar “tat” adlandırılmış, bəzi məqamlarda hətta uyğurlara qarşı “soyuqluq” müşahidə olunmuşdur.

Həmin məqamlardan birini nəzərdən keçirək:

*Kemi içre olturup,
İla suvın keçtimiz,*

*Uyğur tapa başlanup,
Mınqlak ilin açtımız* [6, s. 21] .

Misralarda uyğurlara qarşı döyüş səhnəsi təsvir olunmuşdur.

Bir sözlə, Fərhad Zeynalov Mahmud Kaşğarının uyğur olmadığını, divanın isə uyğur dilində yazılmadığını elmi dəlillərlə sübut etmişdir[6].

Divanın hansı xalqa məxsus olması barədə hər zaman fikirlər fərqli olmuşdur. Fərhad Zeynalov əsərin Xaqaniyyə türkcəsində yazılmasına rəğmən qeyd etmişdir ki, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif tayfalar olmuş, tarix boyu bu tayfaların parçalanması, birləşməsi, bəzi tayfaların ümumiyyətlə yer üzündən silinməsi Mahmud Kaşğarının hansı qəbiləyə mənsub olmasının müəyyənləşdirilməsinə əngəl törədir. Məhz bu səbəbdən o, Mahmud Kaşğarını ortağ türk dünyasının alimi kimi qələmə vermişdir.

Fərhad Zeynalov “Divan”ın leksik tərkibini, əsasən də oğuz dillərini əks etdirən sözlərin müasir dildə işləkliyini araşdırmışdır. Həqiqətən də burada işlənən sözlər müasir dövrdə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində fəal işlənir: *erkək, boğaz, baş,ət, oğul, axsamaq, uşaq, iki, yaman, ata, dədə, ayran* və s. Fərhad Zeynalov əsərdəki morfonoloji hadisələri (səsdüşümü, səsartımı, səs əvəzləməsi), ad və hərəkət bildirən sözləri, nitq hissələrinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini, əsasən də isimlərin hallanması (yönlük hal-ka/ke, qa/qe, ar/ər; təsirlilik hal - *i⁴, iq⁴*; çıxışlıq hal – *dan, den, don, dön, dın, din, tan, ten, ton, tön, tın, tin*) kimi filoloji məsələləri qabartmışdır.

Professor Fərhad Zeynalov mənbəşünaslığa dair tədqiqatlarında “Divan”ın təhlilini yığcam formada versə də, əsas və köməkçi nitq hissələrinin təsnifində dəfələrlə əsərə müraciət etmişdir. Əsərin tədqiqata cəlb olunmasına yenə də ehtiyac duyulurdu. 2017-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında (müəllif: Əzizxan Tanrıverdi) “Divan”ın dil xüsusiyyətləri daha geniş şərh olunmuşdur.

Türk dünyasının ən misilsiz abidələrindən biri orta türk dövrünə aid “Kitabi-Dədə Qorqud Əla Lisani-Taifeyi-Oğuzan” dastanıdır. Dastan bir çox türkololoqlar kimi Fərhad Zeynalovun da diqqətindən yan keçməmişdir. Prof. Fərhad Zeynalov Saməd Əlizadə ilə birgə dastanın tərtib işini, transkripsiyasını, müqəddiməsini və sadələşdirilmiş mətnini hazırlamışdır.

Fərhad Zeynalova qədər abidənin tədqiqində Drezden və Vatikan nüsxələrinə fərqli münasibət, bəzi sözlərin nəşirin milliyətindən asılı olaraq özünəkiləşdirilməsi, eyni zamanda bir sözün nəşirlər tərəfindən fərqli anlaşılması kimi hallara rast gəlinirdi. Fərhad Zeynalov Samət Əlizadə ilə birgə hazırladığı elmi-tənqidi mətnin əsasını dastanın dini-mifoloji təsəvvürlər əsasında formalaşması və real olaraq əks etdirdiyi dövrləri, Qorqudun yaradıcı şəxsiyyət kimi təqdim olunan boylarının təşəkkül tapması və s. mövzular təşkil etmişdir.

Fərhad Zeynalovun “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı fikirləri ona görə əhəmiyyətlidir ki, bu fikirlərin formalaşmasında həm Drezden, həm Vatikan nüsxələrinin (dil xüsusiyyətlərini üstün saydığına görə daha çox Drezden) rolu vardır. Əsas məqam da odur ki, bu zaman əlyazma nüsxələrinə uyğun fonetik və orfo-

qrafik xırdalıqlara (fonetik hadisələr, durğu işarələri və s.) xəttər gətirilməmişdir. Elmi-tənqidi mətnədə London nəşrinə (“The book of Dede Korkut”), o cümlədən Kilisli Rifat, Muharrem Ergin, Orkan Şaiq Gökyay, Aleksandr Kononov kimi alimlərin eyniadlı əsərlərinə istinad olunmuşdur.

“Tükənməz xəzinə” adlanan giriş hissədə abidənin tədqiqi, nəşrləri, müxtəlif dillərə tərcüməsinə dair araşdırmalardan bəhs olunur. Fərhad Zeynalov Məhərrəm Ergin və Orxan Şaiq Gökyayın bu sahədə tədqiqatlarına xüsusi diqqət yetirmişdir. Prof.F.Zeynalov onların tədqiqatlarını müqayisə etmiş və haqlı olaraq Məhərrəm Erginin fikirlərini müdafiə etmişdir. Dastanın yazıya alındığı dövrdə Azərbaycan dilinin mövcud olmaması və onun Azərbaycan dilində yazılmadığını iddia edən O.Ş.Gökyayın fikirlərini təkzib edən Fərhad Zeynalov qeyd edir ki, bu fikirlə razılaşmaq doğma dilimizdə yazıb-yaratmış Yunus İmrə, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dahilərin əsərlərinin, “Dastani Əhməd Hərəmi” kimi abidələrin dilini şübhə altına almaqdır.

“Kitabi Dədə-Qorqud” dastanını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun həm əsli, həm də müasir mətn formasında verilməsidir. Məhz buna görə də, dastan olduqca rahat başa düşülür. Məsələn, Fərhad Zeynalov dastanın birinci boyunu “Dirse xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım hey” adı ilə, mətnin müasir şəklini isə “Dirse xan oğlu Buğac xan boyu” kimi sadə formada vermişdir. Muharrem Ergin isə bu boyu “Dirse han oğlu Buğac Han boyunu beyan ider, hanum hey” kimi vermişdir.

Dastanın birinci boyunda mətnin əsli ilə müasir şəkli arasında fərqi nümunə ilə şərh edək:

1. *Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı* [3, s.24].

2. *Xanlar xanı Bayındır xan ildə bir dəfə şadlıq edib, oğuz bəylərini qonaq edərdi. Yenə şadlıq məclisi qurub atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı* [3, s.176].

Göründüyü kimi, ikinci variantda verilən cümlə daha sadə və müasir dil qaydalarına uyğun verilmişdir.

Dastanda izahı verilən sözlər arasında əsasən yer almışdı:

Ad bildirən sözlər:

1. Heyvan adı bildirən sözlər: *qazlıq atı (Qafqaz atı), keyik (cüyür), qulan (çöl eşşəyi), buğur (erkək dəvə);*

2. Yer adı bildirən sözlər: *Amit (Türkiyədə Diyarbəkır), Ayğürgözlü (Araz çayının bir qolu), Göycə dəniz (Sevan gölü), Əmman (Hind okeanı), Əmiraxur (Mesopotomiyada şəhər), Başı açıq (Gürcüstan), Ərafat (Məkkə yaxınlığında qurban kəsilən yerin adı), Talı saz (Kür çayı ətrafında qamışlıq);*

Ölçü vahidləri: *ağac (səkkiz kilometr), batman (səkkiz kiloqram);*

Hərəkət bildirən sözlər: *boy boyladı (əhvalat danışdı), soy soyladı (mahnu qoşdu).*

Dastanda elə sözlər var ki, işləndiyi məqama görə maraq kəsb edir. Məsələn, “divan” sözü bir neçə mənada işlənir. Müasir Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün 4 mənası əks olunub:

- 1) məhkəmə, tribunal;
- 2) klassik ədəbiyyatda şeirlər məcmuəsi;
- 3) yumşaq taxt;
- 4) Türkiyə sultanlığında məşvətçi orqan [2, s.651].

Fərhad Zeynalovun Samət Əlizadə ilə birgə tərtib etdiyi dastanın sözlüyündə “divan” sözü hüquqları nizamlayan idarə kimi (yalnız bir mənada) izah olunsa da, mətn daxilində müxtəlif məqamlarda istifadə olunmuşdur. “İç Oğuzla Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy”da “divan” sözünün işlənməsi məqamlarına baxaq: “Qazan bu xəbəri eşitdi, divanda oturub zarıldı.” və ya “Qazan getdi öz evinə girdi. Yeddi gün divana çıxmadı, oturub ağladı.” Birinci məqamda yumşaq taxt mənasını ifadə edərsə, ikinci məqamda böyükklərin toplanacağı məkan, məclis mənasını ifadə edir.

Abidənin leksikası əsrdən-əsrə keçdikcə müəyyən dərəcədə dəyişmiş, tarixi məqamlarla bağlı olaraq IX-XV əsrlərdə müəyyən sayda fars, ərəb və monqol mənşəli sözlər (*ətər (səs-soraq), xarc (xərc) və s.*) daxil olmuşdur. Həmin sözlər sırasında elələri var ki, bu gün də ədəbi dilimizdə fəal işlənir: *alim, can, əlbəttə, halal, qadir, hörmət, meydan, qurban, namərd və s.* Qeyd edək ki, dastanda işlənən alınma sözlərin bir qisminin sinonimi də işlənir: *tanrı-Allah, səs-avaz, son-axır, us-ağıl və s.*

Abidənin leksik tərkibindəki bir sıra sözlər ədəbi dildə sıradan çıxmışdır, bu səbəbdən də arxaik sözləri araşdırarkən dastana müraciət olunur: *tanıq-şahid, quvanmaq-güvənmək, ulaşmaq-birləşmək, qancaru?-haraya?, öksüz-yetim, altun ayaq-qızıl cam və s.* Hətta bəzi arxaik sözlər başqa abidələrdə rast gəlinməyən sözlərdir və bu sözlərin mənasını araşdırmaq çətinlik törədir. Məsələn, dastanda işlənməmiş “çöhrə” feilinə digər abidələrdə isim kimi dövrə, övrə, yörə formasında rast gəlinərsə də, bu abidədə “mühafizə etmək”, “əhatə etmək” mənasında işlənmişdir.

Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il 16 fevral tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi ilə əlaqədar Prezident sarayında keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasındakı giriş nitqində Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin müəllifliyi ilə nəşr olunmuş bu kitabın abidənin tədqiqi və təbliğində yüksək dəyəərə malik olduğunu vurğulamışdır.

Milli-mədəni mədəniyyətimizin üstünlüklərini, qədim dil tariximizi özündə əks etdirən bu dastan əsrlər boyu tədqiq olunsa da, bu gün də elmi yeniliyi ilə seçilir. Görkəmli türkoloq Ramiz Əskər “Kitabi-Dədə Qorqud”un 2019-cu ildə elmə aşkar olunan üçüncü əlyazmasının Azərbaycanda nəşrini həyata keçirmişdir. Oğuz türkcəsində yazılmış bu əlyazma yeni iki boyun mövcudluğu ilə seçilir: “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy” və “Salur qazanın Araz suyu ilə Qars qələsini alması boyu”. Zəngin leksik tərkibi ilə seçilən bu əlyazmada xeyli sayda Azərbaycan dilində işlənən sözlər (daş, duz, paltar, oğru və s.) müşahidə olunur. Əlyazma həm də Azərbaycanla bağlı onomastik vahidlərlə (Təbriz,

Ərdəbil, Şamaxı, İrəvan, Dərbənd şəhərləri, Kür, Araz, Qarasu, Samur çayları və s.) olduqca zəngindir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M., Xudiyev N.M. Fərhad Zeynalov. Türkologiyanın əsasları // “Советская тюркология” jurnalı. Bakı-1982, № 4, səh. 98-100
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Əlizadə S.Q. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması. Bakı-2019, 160 s.
5. Zeynalov F.R. Şəyyad Həməzənin “Yusif və Züleyxa” əsəri. // Elmi əsərlərin tematik toplusu. Bakı: ADU, 1982, s. 17-30
6. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. Bakı: ADU, 2009, 110 s.
7. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: MBM, 2008, 354.
8. Dilâçar A. “Kutadgu Bilig İncelemesi” Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1988, 106 s.

Summary

Farhad Zeynalov’s Role in the Research of Ancient Turkish Written Monuments

The article highlights Farhad Zeynalov’s studies in the field of textual criticism. He described the history of the origin of monuments in the medieval Turkic period, their linguistic characteristics, common and other features. Farhad Zeynalov scientifically proved that Mahmud Kashgari was not Uyghur and the divan was not written in the Uyghur language. Along with this, it is reported here that prof. Farhad Zeynalov, together with Samed Alizadeh, prepared the composition, transcription, introduction and simplified text of the epic “Kitabi-Dede Korkut”. The article underlines by examples the irreplaceable role of Farhad Zeynalov’s views on primary source study to reveal the prospects of developing the Turkic languages throughout history.

Резюме

Роль Фархада Зейналова в исследовании древнетюркских письменных памятников

В статье подчёркиваются исследования Фархада Зейналова в области текстологии. Он описывал историю происхождения памятников средневекового тюркского периода, их языковые особенности, общие черты и другие особенности. Фархад Зейналов научно доказал, что Махмуд Кашгари не был уйгуром, и что диван был написан не на уйгурском языке. Наряду с этим, в статье отмечается, что профессор Фархад Зейналов совместно с Самедом Ализаде подготовили работу по составлению эпоса «Китаби-Деде Коркут», его транскрипцию, вступление и упрощенный текст. В статье примерами подчёркивается незаменимая роль взглядов Фархада Зейналова на источниковедение в раскрытии перспектив развития тюркских языков на протяжении истории.

Rəyçi: dos. S.Qafarova